

FARS DİLİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN FUNKSIONALLIĞI

Uzunillər dilçilik məsələləri, əsas etibarilə təsviri, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tutuşdurma metodları ilə öyrənilmişdir. Lakin elmin sonrakı gedişində yeni dilçilik tədqiqatları həyata keçmiş və bir çox dil elementləri struktur-semantik və funksional qrammatika aspektindən araşdırılmışdır. Bu əsnada müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçən işlərdən biri dillərdə morfoloji və sintaktik vahidlərə dair qrammatik kateqoriyaların struktur-semantik və funksional kriteriyalarının yeni linqvistik metodlarla öyrənilməsi olmuşdur.

Funksionallaşma, funksional təhlil və funksional izah terminləri bir çox müxtəlif mənalarda işlənir. Funksional izah antropologiyada, fiziologiyada, psixologiyada istifadə olunmaqdadır. Bu zaman sistem ideyası əsas götürülür və bu sistem müşahidə olunan hadisələrdə funksionallaşaraq reallaşır. Sistem özünəməxsus elementlərdən ibarət olur və özünəməxsus proses və fəaliyyətləri həyata keçirir.

Bütöv sistemin bir hissəsi kimi funksiya termininin funksional izahı sistemin bir bütöv kimi stabilliyi, sağlamlığı və xilasını üçün zəruri şərtləri təmin edir. Funksionallıq nəzəri izahın xüsusiyyətidir. Belə yanaşmanın iki növü ayırd edilir: semantik və təcrübi funksionalizm. Semantik funksionalizm istənilən, hətta qeyri-real mental hadisələri, təcrübi isə yalnız real mental hadisələri təsvir edir. Humanitar elmlər sahəsində “funksionalizm” və “funksional analiz” terminləri adətən heremenevtika ilə qarşı-qarşıya qoyulur və bununla da klassik koqnitiv istiqamətlə yaxınlaşır. Funksionalist belə hesab edir ki, zehni hadisələr və vəziyyətlər insan beyninin içərisində baş verir və olduqca mühüm funksiyalara malik olurlar. Digər elm sahələrində məşhurluğuna baxmayaraq, linqvistikada funksionalizm XX əsrin sonunda hələ də aparıcı sərbəst nəzəriyyəyə malik deyildi.

“Funksional dilçilik (funksionalizm) daha çox struktur linqvistikasının bir budağı kimi meydana gələn, dilin ünsiyyət vasitəsi kimi funksionallaşmasına diqqəti yönəltməsi ilə xarakterizə olunan məktəb və cərəyanların cəmidir” (5, s.566).

R. O. Yakobson, N. S. Trubetskiy, S. O. Kartsevskiy rus dilçiliyində bu cərəyanı bir çox yazılarında izah etmişlər, daha sonra isə Praqa dilçilik məktəbinin digər dilçiləri yeni əsərlər yazmışlar.

Dilə funksionalistik baxışda dilin istifadəsində etik motivlərin mövcudluğundan çox vaxt yayınırlar. İlk yerdə məqsədlər, daha doğrusu, inteqrasiya, maraqların qəbul olunması və qruplaşdırılması durur.

“Funksionalist nitq fəaliyyəti və konstruksiya növləri ilə bağlı terminlərlə dilin təsvirinə yönəlir və bu zaman yalnız sintaksisin, semantikanın və praqmatikanın (müxtəlif dillərdə müxtəlif cür olur) qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmiş olur” (4, s. 15).

Dillər öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün alət, vasitə kimi təhlil oluna bilərlər. Həmin vasitənin forması bu funksiyaları məcburi olaraq əks etdirir. Dillər elə strukturlaşmışlar ki, bu funksiyaların yerinə yetirilməsinə yarasınlar. Funksiyaların ierarxiyası mövcuddur. Bu funksiyalar içərisində ən əsası digər bütün funksiyaların əsasında duran kommunikativlik funksiyası adlanan məlumatın çatdırılması funksiyasıdır.

Dilin mürəkkəb struktur hissələri, bu hissələrin funksiyaları ilə öncədən təyin olunmuş mənalılığa, əhəmiyyətə malikdirlər. Qrammatik təsvirdə funksional yanaşma qrammatikanı asanlaşdırır, onu süni formal gedişlərdən xilas edir. Belə inteqral yanaşmada hər bir element dilin hər hansı sistemi daxilində müəyyən funksiyaları yerinə yetirirlər.

Bu istiqamətdə icrası nəzərdə tutulan məsələlərdən biri də bir çox linqvistik terminlərin müəyyən dillərdə qarşılıqlarının konkret adlarla müəyyənləşdirilməsi olmuşdur. Təbii ki, vaxt keçdikcə bütün əvvəlki linqvistik terminlərin ifadə etdikləri anlayışların ənənəvi qrammatikalarda təqdim olunan məzmunu ehtiva edən terminlərə uyğunlaşdırılması mümkündür deyildir.

Terminlərin düzgün tətbiqi və dəqiqləşdirilməsi həm elmi yeniliklərin ifadə olunması, həm də məzmunun aydın çatdırılması baxımından önəmlidir. Fars dilində bu proses uzun illər ərzində və müxtəlif istiqamətlərdə getmişdir. Dilçilik əsərlərinin müəllifləri və tərcüməçilər bu prosesdə xüsusi rol oynamışlar. Onlar öz məqalə və kitablarında yeni terminlər yaratmağa və istifadə etməyə başlamışlar və fars müəllifləri bu prosesin son 2-3 onillikdə daha da qızğın getdiyini bildirirlər.

Fars dilində terminlərin dəqiqləşdirilməsində müəyyən tarixi dövəmdə İranda başlayan fars dilinin alınmalardan təmizlənməsi prosesi də rol oynamışdır. Rza şahın 1935-ci il göstərişi ilə ölkədə purizm hərəkatı yayılır və yad elementlərin fars dilindən uzaqlaşdırılmasına dilin xarici elementlərdən, ilk növbədə isə ərəbizmlərdən təmizlənilməsi ilə başlanılır. Bu məqsədlə həmin sözlərin fars qarşılığını tapmağa cəhd etdilər.

Həmədoxt Homayun “Dilçilik və ona bağlı elmlərin lüğəti” adlı kitabında 35 kitab və 45 məqalədən istifadə etməklə terminlərin qarşılığını tapmağa çalışmışdır (Bax: 9). Belə kitab və məqalələrin sayı getdikcə çoxalmaqdadır.

Linqvistik funksionalizm çox faktorludur. Funksionalizmin əsas cəhətlərindən biri dilin forma və funksiyalarının əlaqəsidir. Dilin forması dilin funksiyaları ilə uyğunlaşır və bu funksiyaların tələblərinə cavab verir. Linqvistik dilin özü kimi dil nəzəriyyəsinin formasını təyin edən müxtəlif tapşırıqlara, müxtəlif funksiyalara malikdir. Funksional komponent formal komponentlə daha çox üst-üstə düşür.

Qrammatik nəzəriyyə çoxsaylı funksiyaları təsvir edir. Bu funksiyaları yerinə yetirən və konkret situasiyada dəyişən formal vahidlərin kombinasiyası özünəməxsus funksiyalara malikdir və dilin formal qrammatikasının təşkilində fundamental rol oynayırlar.

³⁶ BDU

Dilin (çox vaxt nitq hissələrinin) formal təsviri ilə kifayətlənən linqvistlər elə hesab edirlər ki, onların işi bütün dil vahidləri sıralanması və bu vahidlərin seçdikləri nəzəriyyəyə uyğun şəkildə kateqoriyalara ayrılması ilə məhdudlaşır. Məhz bu məqamda formalistlərə iş maraqsız gələndə, funksionalistlər öz standart izahları işə başlayırlar. Bəzən onlara formalistlərin izah edə bildikləri ikinci dərəcəli və ya lazımsız, hətta illuziya kimi görünür.

Dilçilikdə sözün mənasının sintaktik, semantik və praqmatik terminləriylə adlandırılan üç əsas komponentdən təşkil olunduğuna dair fikirlər mövcuddur. Bu komponentlər arasında qırılmaz əlaqənin mövcud olduğu da məlumdur. M. Musaoğlu bu komponentlərin spesifik xüsusiyyətlərini belə izah edir: “Sözün mənası nitq axınında başqa dil vahidləriylə qarşılıqlı münasibətə bilavasitə bir sintaktik komponent kimi girir. Bu da onu ayrıca bir linqvistik fenomen olaraq qiymətləndirməyə imkan verir. Söz dildə bir semantik komponent olaraq onunla ifadə olunan əşyaya və ya denotata münasibətdə müəyyənləşir. O, burada hər hansı bir əşyanın əksi, dildə hadisə və ya anlayış, tutuşdurulmuş və ya müqayisə olunmuş dil korrelyatı kimi təqdim olunur. Praqmatik bir komponent kimi söz digər komponentlərdən fərqli olaraq özünün bütün aspektlərinin ümumiliyi kontekstində seçilir” (1, s. 53).

Dilin funksional təsvirinin əsas etibarilə nitq semantik sistemini, dilin morfoloji sistemini, dilin praqmatik sistemini və sosial normalar sistemini ehtiva etdiyini qeyd edirlər (Bax: 4, s.14). Fars dili aspektindən yanaşsaq, sistematik-funksional qrammatikada müəyyən məlumatın yeganə klassifikasiyası həmin məlumatın qeyd olunmuş və qeyd olunmamış informasiyası arasında aparılır. Sistematik-funksional qrammatikada praqmatik presuppozisiyaya (əvvəlcədən varolma) malik olmayan məlumat önəm daşıyır və bu məlumatın müəyyən hissəsi məzmunundan ayrılı bilmir.

Sistematik-funksional qrammatika məlumatı həmin məlumatın sonuncu məzmun elementində yerini alanadək bir çox qeyd olunmamış qruplara ayıracaqdır. Əgər məzmunundan asılı olmayan tamamlayıcı məlumat varsa, sistematik-funksional qrammatika bunu qeyd olunmamış informativ məlumatdan ibarət nümunə ilə balanslaşdıracaqdır.

Səs tonu amilli səs tonu qrupunda sonuncu leksik sözün üzərində olmadığından, sistematik-funksional qrammatika belə qrupa daxil olan məlumatı qeydə alınmış məlumat kimi qəbul edəcəkdir.

Sistematik-funksional qrammatik aspektindən ifadə olunmuş və nəzərə çatdırılan müəyyən məlumatı fars dili nümunələrinə əsaslanaraq belə klassifikasiya edə bilərik:

1. **Predikativ fokus:** - کیفیت چه شده؟

-Çantana nə oldu?

کیفم را ندیدند

-Çantanı oğurladılar.

Burada əsas fokus predikativlik üzərindədir, əsas diqqət çantanın **oğurlanması** üzərindədir.

2. **Cümlə fokusu:** - چی شده؟

-Nə olub?

کیفم را ندیدند

-Çantanı oğurladılar.

Cümlə fokusu tamamilə yeni hökm, məlumatın çatdırılmasıdır, burada mövzu olmur və təbii ki, praqmatik presuppozisiya (əvvəlcədən varolma) mövcud olmur. Cümlənin əsas məqsədi yeni situasiyanın çatdırılması olur.

3. **Məhdudlaşdırılmış fokus:** - کیفیت را ندیدند؟

-Çantanı oğurladılar?

نه، کیف پولم را ندیدند

-Xeyr, pul kisəmi oğurladılar.

Bu növ məlumatda bütövün müəyyən bir hissəsi seçilmiş və ifadə olunmuş olur.

Başqa sözlərlə, biz müəyyən məlumatın ifadəsini dar və geniş olmaqla iki yerə bölə bilərik. Geniş məlumatı predikativ fokus və cümlə fokusuna təsnif edə bilərik. Dar məlumatı isə izah olunmuş və izah olunmamış fokus olaraq iki qrupa bölə bilərik. Bu, kiçik klassifikasiya dil elementlərinin ifadə etdiyi məzmunun sistematik-funksional qrammatikaya əsasən təsnifinə görədir.

Bu təsnifatın əsasında informativ strukturun tematik struktur ilə müəyyən olunması dayanır. Başqa sözlə, tema və remanın informativ statusu bir-birinin əsasında baş tutur. Bu məqam temanın remaya nisbətən daha yeni və ya köhnə ola biləcəyinə səbəbiyyət verə bilər. Buna görə də yeni və ya köhnə məlumata sahib olmaq nisbi və dərəcələyə bilən məzmunudur.

Fars dilində yeni/köhnə informasiyada tema/rema strukturunun eyniləşməsi olduqca böyük tezliyə malik olduğundan, belə struktur ifadə oluna bilmir. Halbuki, tema/remanın köhnə məlumatla yanaşı gələn köhnə məlumatda eyniləşməsi daha az tezliyə malikdir və bu izah oluna bilən strukturdur.

Funksional qrammatikada ən çox müzakirə olunan dil vahidlərindən olan “sintaqm”, “sintaqmatik üzvlənmə” fars dilində əsasən belə izah olunur: Səslərin özünəməxsus qaydalarına riayət etdikdən sonra hecalar və sözlər yaranırlar. Elə qaydalar mövcuddur ki, onların sayəsində hecalar və sözlər bir-birləri ilə birləşirlər və münasib isim, feil, zərf tərkibləri yaradırlar. Aşağıdakı cədvəldəki nümunələr fikri daha aydın izah edəcəkdir:

Sintaqm qaydalarına riayət olunmamışdır	Sintaqm qaydalarına riayət olunmuşdur
رهبر ترک ملت	رهبر ملت ترک

Fars dili yalnız məzmun ilə əlaqədar olaraq diskurs-formal dildir. Fars dilində məzmun cümlənin ilk struktural əlaməti olduğundan, deyə bilərik ki, o, sözlərin düzülüşü ilə xarakterizə olunandır və fars dili məhz bu aspektdən məzmunu əsaslanan dildir.

Fars dilində söz sırası dəyişkəndir və qurucu struktur nisbətən azaddır. Cümlə vurğusu fars dilində söz sırasından, heca yerləşməsindən və morfologiyadan asılıdır. Bütün tərkiblərdə vurğuya malik olmaq imkanı heca yerləşməsini öncədən planlaşdırma bilməyi mümkünsüz edir. Beləliklə, cümlə yerdəyişməsi konkret qaydaya malik deyildir.

Dünya dilçiliyində sitematik-funksional qrammatika universal funksional nəzəriyyə kimi fars dilinin qrammatika məsələlərinə yeni aspektdən baxmağa imkan yaradır. Eyni zamanda, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, informasiya strukturu ilə fonologiya, semantika, morfologiya və sintaksis arasındakı münasibət adi və idarə oluna bilən deyildir. Dillərinin tədqiqi zamanı nəzəriyyə və praktika arasında mövcud fərqlərə baxmayaraq hər bir nəzəriyyənin analitik metod və çatışmazlıqları bu iki yanaşma çərçivəsində əldə edilmiş nəticələr, hər ikisinin funksional təbiətinin oxşarlığı etibarilə ümumi cəhətlərə malikdirlər. İntonasiya, söz sırası, morfologiya və müstəqil dəyişkənlik kimi vahid mətnə və məzmunu fokuslanma informasiyanın strukturuna təsir edir.

Fars dilində morfologiya, söz sırası və bu kimi amillərin birləşməsi informasiya strukturunun dəqiqlik qazanmasında təsdiqedic faktor rolunu oynayırlar. Fars dilinin daxili qayda-qanunları göstərir ki, istənilən fonetik və semantik vahidlər bu dildə cümlənin fokusu rolunu oynaya bilərlər. Dəyişkən və nisbətən sərbəst söz sırasına görə hər bir element cümlə fokusu kimi yerləşdirilə bilər. Beləliklə, qabaqcadan təxmin edilən cümlə vurğusu fars dilində müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır və konfigurasiya dilləri və qeyri- konfigurasiya dilləri, o cümlədən diskurs konfigurasiya dilləri və diskurs qeyri- konfigurasiya dilləri arasında düz xətt çəkmək olduqca çətindir. Məhz bu baxımdan bu kateqoriyalasdırma ierarxik hesab oluna bilər. Çünki fars dili bir tərəfdən sintaktik bütövün ortasında yerləşir və nisbətən qeyri- konfigurasiya dili hesab olunur, digər tərəfdən isə fokus strukturuna əsaslanan bütövün sonunda yerləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası : morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika. Redaktor : Abdullayev K. M. Və b. II cild. Bakı: 2012, 303 s.
2. Rüstəmov T. Fars və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı-müqayisəli qrammatikası. Bakı: Adıloğlu, 2010, 341 s.
3. Şəfai A., Rüstəmov T., Ələkbərova A., Zülfiqarova F. Masir fars ədəbi dilinin morfologiyası. Bakı: 2012, 310 s.
4. Foley W.A., Van Valin R.D.J. Functional syntax and universal grammar. Camb. etc.: Cabr. UP, 1984.
5. Булыгина Т. В., Крылов С. А. Функциональная лингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь, Москва: Советская энциклопедия, 1990.
6. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / Вопросы языкознания, 1994, №4, с. 17-33
7. Кибрик А. А. Когнитивные исследования по дискурсу / Вопросы языкознания, 1994, №5, с. 126-139
8. Ханина О. В. Желание: когнитивно-функциональный портрет / Вопросы языкознания, 2004, №4, с. 122-155
9. همادخت همیلون. واژه‌نامه‌ی زبانشناسی و علوم وابسته. تهران: ۱۳۹۴

XÜLASƏ

Qrammatik təsvirdə funksional yanaşma qrammatikamı asanlaşdırır, onu süni formal gedişlərdən xilas edir. Belə inteqral yanaşmada hər bir element dilin hər hansı sistemi daxilində müəyyən funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu istiqamətdə icrası nəzərdə tutulan məsələlərdən biri də bir çox linqvistik terminlərin müəyyən dillərdə qarşılıqlarının konkret adlarla müəyyənləşdirilməsi olmuşdur. Fars dilində bu proses uzun illər ərzində və müxtəlif istiqamətlərdə getmişdir. Dilçilik əsərlərinin müəllifləri və tərcüməçilər bu prosesdə xüsusi rol oynamışlar. Onlar öz məqalə və kitablarında yeni terminlər yaratmağa və istifadə etməyə başlamışlar və fars müəllifləri bu prosesin son 2-3 onillikdə daha da qızgın getdiyini bildirlər. Dilin (çox vaxt nitq hissələrinin) formal təsviri ilə kifayətlənən linqvistlər elə hesab edirlər ki, onların işi bütün dil vahidləri sıralanması və bu vahidlərin seçdikləri nəzəriyyəyə uyğun şəkildə kateqoriyalara ayrılması ilə məhdudlaşır, lakin dünya dilçiliyində sitematik-funksional qrammatika universal funksional nəzəriyyə kimi fars dilinin qrammatika məsələlərinə yeni baxışdan baxmağa imkan yaradır. Eyni zamanda, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, informasiya strukturu ilə fonologiya, semantika, morfologiya və sintaksis arasındakı münasibət adi və idarə oluna bilən deyildir.

Açar sözlər: funksional qrammatika, fars dili, morfologiya.

Функциональность частей речи в персидском языке

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию персидской морфологии с функциональной перспективы. Функциональный подход делает грамматический анализ любого уровня более эффективным и свободным от сугубо формального подхода. При таком интегральном подходе, каждый элемент языка выполняет определенные функции в пределах любой системы языка. Другим важным вопросом в этой сфере является вопрос нахождения эквивалентов соответствующих лингвистических терминов в разных языках. В персидской лингвистике, этот процесс продлился несколько лет и шел в различных направлениях. Лингвисты и переводчики соответствующих исследовательских трудов внесли огромный вклад в эту область создавая и используя новую терминологию. Исследователи считают, что этот процесс усилился за последние два или три десятилетия. Те лингвисты, которые концентрируют свое внимание на формальном описании языка (в большинстве случаев частей речи) проводят исследования ограничиваясь изучением всех единиц языка в иерархическом

порядке и их категориальной классификацией в соответствии с надлежащей теорией. Тем не менее, Системно-Функциональная Грамматика как универсальная функциональная теория позволяет исследовать вопросы персидской грамматики с новой перспективой. В то же самое время, результаты нашего исследования свидетельствуют о том, что вопросы взаимосвязи между информационной структурой и фонологией, морфологией и синтаксисом являются сложными и их решение требует немалых усилий.

Ключевые слова: функциональная грамматика, персидский язык, морфология

On functional aspects of the word classes in Persian language

Abstract

The paper deals with the study of Persian morphology from the functional perspective. The functional approach makes the grammatical analysis on any level more effective and free from formal approach. Under such integral approach, each linguistic element performs certain functions within any system of language. Another important issue in this field is an issue of finding relevant equivalents for linguistic terms across languages. In Persian linguistics, this process lasted several years and had various directions. Linguists and translators of the respective research works in this field made great contribution to this field as they have started to create and use new terminology. Researchers suggest that this process has gained momentum for last two or three decades. Those linguists, who have traditionally focused on the formal description of language (mostly parts of speech), conduct research limited by the study of all units of language in hierarchy and their classification into categories in line with the relevant theory. Meanwhile, Systemic-Functional Grammar as a universal functional theory allows to explore the issues in Persian grammar from this new perspective. At the same time, the results of the study suggest that the issues of the relationship between information structure, on the one hand and phonology, morphology and syntax, on the other hand are complex and not so easy to solve.

Key words: functional grammar, Persian language, morphology

Rəyçi: dos.Məmmədova Əsmətханum